

Obrat doby Fritjof Capra

Na počátku posledních dvou desetiletí 20. století se nacházíme ve stavu hluboké celosvětové krize. Je to komplexní, mnohorozměrná krize, jejíž různé stránky postihují každý aspekt našeho života: techniku, naše zdraví a způsob obživy, kvalitu životního prostředí a sociální vztahy, hospodářství i politiku. Představuje krizi intelektuální, morální i duchovní. Krizi co do míry a naléhavosti v zaznamenané lidské historii nebývalou. Poprvé musíme čelit velice reálné hrozbě vyhynutí lidské rasy a vůbec všeho života na této planetě.

Nahromadili jsme desítky tisíc jaderných zbraní, což je dost na to, abychom několikrát zničili celý svět, a závody ve zbrojení pokračují neztenčenou měrou. V listopadu 1978, kdy Spojené státy a Sovětský svaz dokončovaly druhé kolo rozhovorů o Dohodě o omezení strategických zbraní (START - Strategie Arms Limitation Treaties), představil Pentagon program na výrobu jaderných zbraní, nejmambicióznější za celá dvě desetiletí; ten vyvrcholil o dva roky později největší zbrojní konjunkturou v historii: pětiletým obranným rozpočtem na tisíc miliard dolarů.¹ Americké továrny na bomby od té doby běží naplno. Do texaské továrny Pantex, kde se montuje každá jaderná zbraň vlastněná Spojenými státy, byli najati další dělníci a zavedly se dvě i tři směny, aby se výroba zbraní nebývalé destruktivní síly zvýšila.² Náklady na toto kolektivní jaderné šílenství jsou obrovské. Před poslední eskalací nákladů v roce 1978 byly světové výdaje na zbrojení asi čtyři sta dvacet pět miliard dolarů, tj. přes jednu miliardu dolarů denně. Do obchodu se zbraněmi je zapojeno více než sto zemí převážně z třetího světa, přičemž tržby z prodeje vojenského zařízení pro vedení jaderné i konvenční války převyšují, s výjimkou prvních deseti nejvyspělejších států, národní příjmy jakékoli země na světě.³

Mezitím více než patnáct milionů lidí - většina z nich jsou děti - každý rok umírá hladu a dalších pět set milionu je vážně podvyživených. Téměř 40 % světové populace nemá přístup k profesionální zdravotní péči; rozvojové země stále vydávají třikrát více peněz na zbrojení než na zdravotní péči. Zatímco polovina vědců a inženýrů je zapojena do technologie výroby zbraní, 35 % lidstva postrádá bezpečný zdroj pitné vody,

Ve Spojených státech, kde se vojensko-průmyslový komplex stal již integrální součástí ústředních orgánů státu, se nás Pentagon snaží přesvědčit, že zvýšená produkce stále lepších zbraní zabezpečí naši zemi lépe. Ve skutečnosti je opak pravdou větší množství jaderných zbraní znamená větší hrozbu. Během několika málo let jsme zaznamenali alarmující změnu v americké obranné doktríně, trend směřující k jadernému arzenálu, který není určen pro odvetu, nýbrž pro první úder. Je zřejmé, že strategie prvního úderu již není pouze jednou z vojenských možností, ale stala se ústředním bodem americké vojenské doktríny.⁴ V takové situaci je s každou novou hlavicí nukleární válka pravděpodobnější. Jaderné zbraně nepřispívají k naší bezpečnosti, jak by nás rády přesvědčily vojenské instituce, nýbrž pouze zvyšují pravděpodobnost globální zkázy.

Hrozba nukleární války je největší nebezpečí, kterému dnes lidstvo čelí, avšak rozhodně není jediné. Zatímco militaristické síly rozšiřují smrtonosný arzenál jaderných zbraní, průmyslový svět je zaměstnán budováním stejně nebezpečných jaderných elektráren, které mohou vyhladit veškerý život na naší planetě. Před dvaceti pěti lety se světoví vůdci rozhodli, že použijí "atom pro mír", a prezentovali elektřinu z atomu jako spolehlivý, čistý a levný zdroj energie pro budoucnost. Dnes si trpce uvědomujeme, že jaderná energie není ani bezpečná, ani čistá, ani levná .. Oněch tři sta šedesát jaderných reaktorů, které jsou nyní po celém světě v provozu, a stovky dalších, o kterých se uvažuje, se staly hlavní hrozbou pro naše zdraví.⁵ Radioaktivní částice, jež se uvolňují v jaderných reaktorech, jsou tytéž, z nichž vzniká síla atomové bomby. Při jaderných explozích a únicích z reaktoru elektráren se v našem životním prostředí rozptýlily již tisíce tun těchto toxických materiálů. Protože se stále shromažďují ve vzduchu, který dýcháme, v jídle, které jíme, a ve vodě, kterou pijeme, riziko vzniku rakoviny a genetických poruch se stále zvyšuje. Z těchto radioaktivních jedů je nejtoxičtější plutonium, které je štěpitelné, což znamená, že může být použito pro výrobu atomových bomb. Jaderná elektřina a jaderné zbraně tak představují dva různé aspekty jedné a téže hrozby pro lidstvo. S jejich pokračujícím šířením se pravděpodobnost globálního zničení stává každým dnem větší.

I když odhlédneme od hrozby jaderné katastrofy, je globální ekosystém a další vývoj života na zemi vážně ohrožen a vše může skončit rozsáhlou katastrofou ekologickou. Přelidnění a průmyslové technologie přispěly

různým způsobem k závažné degradaci přírodního prostředí, na němž je náš život zcela závislý. Důsledkem je vážné ohrožení našeho zdraví a blahobytu. Velká města jsou zahalena do závoje dusivého hořčičně zabarveného smogu. Ti z nás, kteří žijí ve velkoměstě, jej každý den mohou vidět; cítíme jej, když nás pálí v očích a dráždí naše plíce. Podle tvrzení šedesáti členů profesorského sboru lékařské fakulty Kalifornské university v Los Angeles "ovzduší, znečištěné takřka po celý rok, se stalo hlavním zdravotním rizikem pro většinu jeho obyvatel".⁶ Smog se ovšem neomezuje jen na velká města Spojených států. Také v Mexico City, v Athénách či v Istanbulu útočí na lidské zdraví stejně, ne-li ještě intenzivněji. Toto soustavné zamořování ovzduší nepostihuje pouze lidi, ale ničí také ekosystémy. Poškozuje a hubí rostliny, přičemž tyto změny mohou vyvolat drastické změny v živočišné říši, která je na rostlinách závislá. V dnešním světě není smog přítomný pouze v blízkém okolí velkých měst, ale rozptyluje se i do zemské atmosféry a může podstatně ovlivnit globální klima. Meteorologové hovoří o mlhavém závoji znečištěného ovzduší, jež obklopuje celou planetu.

Vedle znečištěného ovzduší ohrožuje naše zdraví voda, kterou pijeme, i jídlo, které jíme, neboť jsou kontaminovány širokou škálou toxických chemikálií. Ve Spojených státech se obchoduje se syntetickými potravinovými přísadami, s pesticidy, plasty a dalšími chemikáliemi v množství, které se odhaduje na tisíc nových chemických sloučenin ročně. V důsledku toho se součástí našeho blahobytného života stále více stává chemická otrava. Toto ohrožení zdraví, dané znečištěním ovzduší, vody a potravin je pouze nejzřejmější, přímý účinek lidských technologií na přírodní prostředí. Méně patrné, ale možná mnohem nebezpečnější důsledky se podařilo rozpoznat teprve nedávno a stále nejsou plně pochopeny.⁷ Je však jasné, že naše výrobní postupy jsou značně škodlivé a mohou zničit ekologické systémy, na kterých závisí sama naše existence.

Zhoršení přírodního prostředí doprovází odpovídající nárůst zdravotních problémů jedinců. Zatímco nejčastější příčinou úmrtí ve třetím světě jsou choroby zaviněné nedostatečnou výživou a infekcemi, průmyslové země sužují chronická a degenerativní onemocnění případně nazývaná "civilizační nemoci", kde hlavními "zabijáky" jsou kardiovaskulární choroby, rakovina a mrtvice. Z psychologického hlediska se pak jedná o těžké deprese, schizofrenii a jiné duševní poruchy, průvodní jevy současně probíhajícího zhoršování společenského klimatu. Můžeme rovněž pozorovat četné známky sociálního rozkladu, ať už to je nárůst násilné kriminality, nehody a sebevraždy, zvýšená míra alkoholismu a zneužívání drog či rostoucí počet dětí s poruchami učení a chování. Nárůst násilných trestných činů a sebevražd u mladých lidí je tak dramatický, že je nazýván epidemií násilných smrtí. Současně ztráta mladých životů zapříčiněná nehodami, zvláště na silnicích, je dvacetkrát větší než úmrtnost v důsledku obrny v době jejího největšího řádění. Podle ekonoma Viktora Fuchse je "slovo epidemie k vystižení situace příliš slabé".

Vedle těchto sociálních neduhů vidíme zároveň různé ekonomické anomálie, jež matou všechny naše přední ekonomy a politiky. Nezkrotná inflace, masivní nezaměstnanost a krajně nevyvážené přerozdělování příjmů a bohatství se staly strukturálními rysy většiny národních ekonomik. Výsledné zděšení veřejnosti i jejich představitelů je ještě umocněno skutečností, že energetické a nerostné zdroje - základní suroviny veškeré průmyslové aktivity - se rychle vyčerpávají.

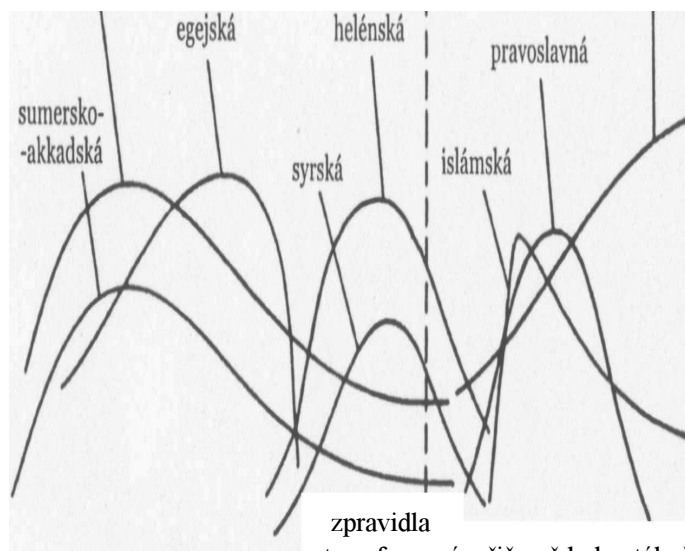
Naši politici čelící trojí hrozbě vyčerpání zdrojů energie, inflace a nezaměstnanosti již nevědí, co učinit dřív, aby minimalizovali škody, a společně s médií se neustále dohadují o prioritách: Máme napřed řešit energetickou krizi, či snad bojovat s inflací? A vůbec si neuvědomují, že oba tyto problémy, jakož i řada dalších, jež jsme zde zmiňovali, jsou jen různé stránky jediné krize. Ať už mluvíme o rakovině, kriminalitě, znečištěném prostředí, inflaci nebo nedostatku energie, za všemi těmito problémy stojí tytéž hnací síly. Hlavním smyslem této knihy je tyto hnací síly objasnit a naznačit nové směry vedoucí ke změně.

Pro naši dobu je charakteristické, že lidé, kteří jsou pokládáni za odborníky ve svém oboru, se již nedokáží vypořádat s naléhavými problémy z oblasti své odbornosti. Ekonomové nejsou schopni porozumět inflaci, onkologové jsou zcela zmateni z příčin rakoviny, psychiatři si nevědí rady se schizofrenií, policie je bezmocná tváří v tvář rostoucí zločinnosti a tak dále. Ve Spojených státech se stalo tradicí, že prezident se obrací k akademikům o radu buď přímo, nebo prostřednictvím "mozkových trustů" a "myšlenkových rezervuárů" založených pouze k tomu, aby pomáhaly vládě s nejrůznějšími politickými problémy. Dříve tato intelektuální elita formulovala hlavní akademický pohled a obecně se shodla na základním koncepčním rámci, z něhož při svých radách vycházela. Dnes tento konsensus již neexistuje. V roce 1979 vycházel ve *Washington Postu* seriál pod titulkem "Šuplík nápadů je prázdný", v němž význační myslitelé přiznávali, že nejsou schopni vyřešit nejnaléhavější problémy národa.⁹ Citují: "Hovory s proslulými intelektuály v Cambridge v Massachusetts a v New Yorku potvrzují, že hlavní myšlenkový proud se nejen rozdělil do mnoha říček, ale v některých oblastech úplně vyschl." Jeden ze zpovídáných akademiků byl Irving Kristol, profesor urbanistiky na Newyorské universitě, který prohlásil, že se vzdává svého místa: "Nemám

už co říci. A nemyslím, že někdo má. Když se problém stane příliš složitým, ztratíte zájem."

Jako pramen svých rozpaků nebo útěku od problémů intelektuálové zmiňovali "nové poměry" či "běh událostí" - Vietnam, Watergate, přetrvávání slumů, chudoby a zločinnosti. Nikdo z nich však nerozpoznal skutečný problém, který je základem naší krize idejí: skutečnost, že většina akademiků se ztotožňuje s omezeným vnímáním reality, které neodpovídá podstatným problémům této doby. Tyto problémy jsou, jak posléze uvidíme podrobněji, problémy systémové, což znamená, že jsou úzce propojené a ve vzájemné závislosti. Neporozumíme jim s roztržitou metodologií, jež je pro akademické obory a vládní agentury tak charakteristická. Takový přístup však nikdy žádnou z našich těžkostí nevyřeší, ale jen je přesune do složité sítě společenských a ekologických vztahů. Řešení nalezneme, jen pokud se změní tento systém samotný. To samozřejmě bude zahrnovat hlubokou přeměnu všech našich společenských institucí, hodnot a idejí. V průběhu prověřování příčin naší kulturní krize se jasně prokáže, že většina předních myslitelů používá zastaralé koncepční modely a proměnné, jež se již nevztahují k podstatě věci. Vyjde též najevo další důležitý rys naší koncepční slepé uličky: všichni z předních intelektuálů, kteří poskytovali interview *Washington Postu*, byli muži.

Abychom porozuměli různorodé kulturní krizi, potřebujeme si osvojit mimořádně široký záběr a nahlížet svou situaci v kontextu lidského kulturního vývoje. Musíme přizpůsobit svou perspektivu z konce 20. století časovému rozpětí zahrnujícímu tisíce let; od pojetí statických společenských struktur k dynamickým modelům změny. Z tohoto hlediska se krize jeví jako aspekt přeměny. Číňané, jimž bylo vždy vlastní veskrze dynamické vidění světa a bystrý smysl pro historii, si zřejmě tuto hlubokou souvislost mezi krizí a změnou dobře uvědomují. Termín, který používají pro slovo "krize" (*wei-ti*), se skládá ze znaků pro "nebezpečí" a "příležitost".

a ubývaly hned poté, co nadešla.

Západní sociologové tuto starodávnou intuici potvrdili. Studie období kulturních přeměn v různých společnostech ukázaly, že jim zpravidla předchází široká paleta signálů ve společnosti, z nichž mnohé jsou totožné s příznaky současné krize. Zahrnují pocit odcizení a nárůst duševních nemocí, násilnou trestnou činnost a společenský rozklad stejně jako zvýšený zájem o náboženské kultury - to vše můžeme během posledního desetiletí pozorovat i v naší společnosti. V čase historické kulturní změny se tyto signály objevovaly deset až třicet let před hlavní transformací, přičemž byly stále častější a intenzivnější před příchodem přeměny

Kulturní transformace tohoto druhu jsou podstatné kroky ve vývoji civilizací. Společenské hnací síly v tomto vývoji obsažené jsou složité a historici je zdaleka neumějí vyčerpávajícím způsobem vysvětlit. Zdá se však, že všechny civilizace procházejí podobnými periodickými procesy vzniku, vzestupu, pádu a rozpadu. Následující graf ukazuje tento nápadný model pro hlavní civilizace Středomoří K nejvýznamnějším na dohadech založeným studiím těchto modelů vzestupu a pádu civilizací patří *A Study of History* (Studie historie) Arnolda Toynbeeho. Podle Toynbeeho spočívá zrod civilizace v přechodu od statického stavu k dynamické činnosti. K tomuto přechodu může dojít spontánně vlivem působení nějaké civilizace, která již existuje, nebo rozpadem jedné či více civilizací starší generace. Toynbee vidí základní model vzniku civilizací jako model vzájemného působení a nazývá ho "akce a reakce". Akce přicházející z přírodního nebo sociálního prostředí vyvolá tvořivou reakci ve společnosti nebo v sociální skupině, což tuto společnost přiměje vstoupit do civilizačního procesu.

Civilizace pokračuje v růstu, pokud úspěšná reakce na počáteční akci vyvolá kulturní impuls, který vychýlí společnost z rovnovážného stavu, což přivede akci novou. Tímto způsobem se počáteční model akce a reakce opakuje v po sobě jdoucích fázích vzestupu, a každá úspěšná reakce vytváří nerovnováhu, která vyžaduje nové, tvůrčí přeuspořádání.

Je zřejmé, že periodický rytmus kulturního růstu souvisí s výkyvy, které můžeme pozorovat odedávna a které byly vždy považovány za část živelných sil vesmíru. Staří čínští filosofové věřili, že všechny projevy reality vznikají z dynamické souhry dvou protichůdných sil, jimž říkali *jin* a *jang*. Hérakleitos ve starověkém Řecku přirovnával světový řád k věčnému ohni, jenž je "opakovaně rozdmýcháván a zase zhasínán". Empedoklés přisuzoval změny ve vesmíru odlivu a přílivu dvou doplňujících se sil, jež nazýval "Láskou" a "Svárem".

Ideu základního universálního rytmu vyjádřili také mnozí filosofové novověku. Saint-Simon viděl dějiny civilizací jako řadu střídajících se "organických" a "kritických" period, Herbert Spencer zkoumal měnící se tvář vesmíru v sérii "sjednocování" a "diferenciací", Hegel viděl lidskou historii jako šroubovici znázorňující vývoj od jedné formy jednoty přes fázi rozpolcenosti až dále k opětovnému sjednocení na vyšší úrovni. Ideál proměnlivých modelů je patrně pro studium kulturního vývoje skutečně velice užitečný.

Poté, co civilizace dosáhnou vrcholu vitality, ztrácejí svoji kulturní sílu a směřují k úpadku. Podstatným prvkem takového kulturního kolapsu bývá podle Toynbeeho ztráta flexibility. Jakmile sociální struktury a vzorce chování ustnou natolik, že se společnost již nemůže přizpůsobovat měnícím se situacím, pak není dále schopna pokračovat v tvůrčím procesu kulturní evoluce. Bude upadat a nakonec se rozpadne. Zatímco civilizace v rozkvětu staví na odív

nekonečnou rozmanitost a přizpůsobivost, civilizace v úpadku se projevují uniformitou a nedostatkem vynalézavosti. Ztráta pružnosti v rozpadající se společnosti je doprovázena všeobecnou ztrátou souladu mezi základními složkami, což nevyhnutelně vede k sociálním rozkolům a svárům.

Během bolestivého procesu rozkladu však tvořivost společnosti, tj. její schopnost vyrovnávat se s výzvami, zcela ztracena není. Hlavní proud kultury sice stále lpí na fixních ideách a ustrnulých vzorcích chování, na scéně se však objevují menšinové tvůrčí skupiny, které pokračují v procesu akce a reakce. Dominantní sociální instituce se budou bránit předání své vedoucí role těmto novým kulturním silám, avšak vzhledem k jejich úpadku a rozkladu mohou tvůrčí menšinová uskupení přetvářet některé ze starých prvků do nových konfigurací. Proces kulturní evoluce pak bude pokračovat, ovšem již v nových poměrech a s novými protagonisty.

Zdá se, že kulturní vzorce, které Toynbee popisoval, odpovídají velice dobře naší současné situaci. Při pohledu na povahu našich problémů - ne na různé příznaky krize, ale na zásadní změny přírodního a společenského prostředí - můžeme rozeznat souběh několika přechodových období.¹⁴ Některé problémy jsou spojeny s přírodními zdroji, jiné s kulturními hodnotami a idejemi, některé jsou částí periodických výkyvů, jiné se objevují v rámci modelů vzestupu a pádu. Každý z těchto procesů má jasné časové rozpětí nebo periodičnost, ale všechny zahrnují přechodná období, která se náhodou setkávají v současné době. Mezi tyto přechodné fáze patří tři, jež otřesou samým základem našeho života a hluboce ovlivní sociální, ekonomický a politický systém.

První, možná nejpodstatnější přechodové stadium, je způsobeno pomalým a zdráhavým, avšak neodvratným úpadkem patriarchy.¹⁵ Časové rozpětí svázané s patriarchátem je minimálně tři tisíce let, což je doba tak dlouhá, že nemůžeme říci, zda máme co dělat s opakujícím se procesem, neboť informace, které máme o před-patriarchálních érách, jsou příliš mlhavé. Víme však, že během posledních tří tisíc let byla západní civilizace, jakož i její předchůdci a většina ostatních kultur, založena na filosofickém, společenském a politickém systému, "v němž muži - ať již silou, přímým nátlakem nebo rituály, tradicemi, zákonem a jazykem, zvyky, etiketou, výchovou či dělbu práce určovali, jakou roli v něm mají nebo nemají hrát ženy, a v němž je žena muži ve všem podřízena".

Moc patriarchy je mimořádně obtížně pochopitelná, neboť je vše-pronikající. Ovlivnila většinu našich základních idejí o podstatě člověka a o našem vztahu k vesmíru - v patriarchální řeči je to "on" člověk a "jeho" vztah k vesmíru. Je to systém, který v zaznamenané historii nikdo až donedávna otevřeně nezpochybnil a jehož dogmata lidstvo přijímalo tak universálně, že se zdála být samotnými zákony přírody; skutečně jsme je tak obvykle prezentovali. Avšak dnes je rozpad patriarchy na dohled. Feministické hnutí je jeden z nejsilnějších kulturních proudů naší doby a bude mít hluboký vliv na další vývoj.

Druhé přechodové období, které bude mít na naše životy nesmírný dopad, nás postihne v souvislosti s koncem věku fosilních paliv. Fosilní paliva jsou hlavní zdroje energie moderní průmyslové doby a jejich vyčerpáním tato éra skončí. Z pohledu široké historické perspektivy kulturní evoluce je věk fosilních paliv a průmyslová éra pouze krátká epizoda na našem grafu kolem roku 2000. Fosilní paliva budou pravděpodobně vyčerpána kolem roku 2300, ovšem ekonomické a politické projevy jejich ubývání pocítíme již dnes. Následující století bude proto ve znamení přechodu od věku fosilních paliv k věku sluneční energie, který bude poháněn obnovitelnou energií Slunce. Tato změna si však vyžádá hluboké zásahy do našeho ekonomického a politického systému.

Třetí přechodová fáze je opět spojena s kulturními hodnotami. Zahrnuje to, co je dnes často nazýváno "změna paradigmatu": tj. zásadní proměna myšlení, vnímání a hodnot, která utváří způsob, jakým vidíme skutečnost.¹⁷

Paradigma, které se nyní mění, převažovalo v naší kultuře po několik staletí, během kterých formovalo moderní západní společnost a podstatně ovlivnilo i zbytek světa. Toto paradigma zahrnuje řadu idejí a hodnot, jež se výrazně odlišují od idejí a hodnot středověkých, spojovaných s různými proudy západní kultury, jako jsou vědecká revoluce, osvícenství a průmyslová revoluce. Tyto hodnoty zahrnují víru ve vědeckou metodu jakožto jedinou platnou cestu k vědění, pohled na vesmír jako na mechanický systém sestavený z jednotlivých stavebních dílů, vnímání života ve společnosti jako konkurenčního boje o přežití a víru v neomezený materiální pokrok dosažitelný ekonomickým a technickým růstem. Během posledních let se ukázalo, že všechny tyto ideje a hodnoty jsou podstatně omezené a potřebují radikální revizi.

V naší široké perspektivě je kulturní evoluce změna současného paradigmatu součástí většího procesu nápadně pravidelných změn hodnotových systémů, jež můžeme vypořádat v západní civilizaci i ve většině dalších kultur. Tyto kolísající změny hodnot a jejich účinků na všechny aspekty společnosti, přinejmenším na Západě, zmapoval

sociolog Pitirim Sorokin v monumentálním čtyřsvazkovém díle, které napsal v letech 1937-1941.¹⁸ Sorokinovo velkolepé schéma syntézy západních dějin je založeno na periodickém slábnutí a zanikání tří základních hodnotových systémů spočívajících v základu všech projevů kultury.

Sorokin je označuje jako systém smyslový, ideový a idealistický. Pro smyslový hodnotový systém platí, že konečnou realitou je hmota sama a že spirituální jevy jsou pouze jejím projevem. Tímje řečeno, že všechny etické hodnoty jsou relativní a že smyslové vnímání je jediný zdroj poznání pravdy. Ideový hodnotový systém je zásadně odlišný. Věří, že pravá realita leží mimo hmotný svět v duchovní říši a že vědění lze získat vnitřní zkušeností. Ztotožňuje se s absolutními etickými hodnotami a člověku nadřazenými normami spravedlnosti, pravdy a krásy. Západní výklady ideových konceptů zahrnují platónské myšlení, duši a židovsko-křesťanské představy Boha, ale Sorokin poukazuje na to, že podobné ideje jsou vyjádřeny v různé podobě i na Východě, v hinduistické, buddhistické a taoistické kultuře.

Sorokin tvrdí, že periodické rytmy vzájemné souhry smyslových a ideových projevů lidské kultury produkují též střední spojující stupeň, idealistický, představující jejich harmonickou syntézu. Podle idealistické víry má opravdová realita jak smyslové, tak i nadsmyslové aspekty, které koexistují v rámci všeobjímající jednoty. Idealistické kulturní periody mají tak sklon docilovat nejvyššího a nejušlechtlejšího vyjádření ideového i smyslového systému, kdy se snaží nastolit rovnováhu, sjednocení a estetické naplnění v umění, filosofii, vědě a v technice. Příkladem takového idealistického údobí byl rozkvet starého Řecka v 5. a 4. století př. n. l. či evropská renesance.

Podle Sorokina vytvořily tři základní modely kultury v západní civilizaci rozpoznatelné cykly, které zmapoval do přehledných schémat ideologií, válek, vnitřních konfliktů, vědeckého a technologického vývoje, zákonů a různých dalších sociálních institucí. Popsal rovněž změny stylů v architektuře, malířství, sochařství a literatuře. V Sorokinově modelu současná změna paradigmatu a úpadek industriálního věku představují jen jiné údobí zániku a úpadku smyslové kultury. Vzestupu našeho dnešního smyslového věku předcházela nadvláda ideové kultury během rozvoje křesťanství a středověku a následný rozkvet idealistického období během evropské renesance. Pomalý úpadek těchto ideových a idealistických epoch v 15.-16. století uvolnil cestu vzestupu nové smyslové periody v 17.-19. století, za éry charakterizované hodnotovým systémem osvícenství, vědeckými názory Descarta a Newtona a výrobními postupy průmyslové revoluce. Ve 20. století se tyto smyslové hodnoty a ideje opět dostávají do stadia úpadku, a tak Sorokin v roce 1937 s velkou předvídavostí předpověděl soumrak smyslové kultury, změnu paradigmatu a sociální převraty, jichž jsme dnes svědky.¹⁹

Sorokinova analýza velice sugestivně předjímá, že krize, již dnes čelíme, není krizí běžnou, nýbrž že je jednou z velkých přechodových fází, jež se již v předchozích obdobích lidské historie objevily. K takovým hlubokým kulturním přeměnám nedochází příliš často. Podle Lewise Mumforda jich je v celé historii západní kultury sotva půl tuctu. Patří k nim například rozvoj civilizace umožněný vynálezem zemědělství na začátku neolitického období, nástup křesťanství na troskách římského impéria a přechod ze středověku do novověku.²⁰

Přeměna, kterou v současné době prožíváme, bude možná dramatictější než jakákoli předešlá, neboť frekvence změn je v naší době vyšší než kdykoli dříve, změny jsou rozsáhlejší, týkají se celé zeměkoule, nemluvě o tom, že se tu schází několik hlavních přechodných období. Rytmičné opakování a modely vzestupu a úpadku, které zřejmě lidské kulturní evoluci vládnou, jako by se spikly, aby dosáhly svého bodu obratu ve stejnou chvíli. Úpadek patriarchátu, konec věku fosilních paliva změna paradigmatu objevující se za soumraku smyslové kultury, to vše přispívá k témuž globálnímu procesu. Současná krize proto není pouhou krizí jedinců, vlád nebo sociálních institucí, nýbrž ve skutečnosti je to přechodné období planetárního rozměru. Blížíme se k bodu obratu jako jedinci, jako společnost, jako civilizace i jako planetární systém.

Kulturním přeměnám takového rozsahu a hloubky nemůže nic zabránit. Neměli bychom se jim proto stavět na odpor, ale naopak je vítat jako jediný únik z agónie, kolapsu a mumifikace. Abychom na nastávající velkou proměnu byli připraveni, potřebujeme zásadně přezkoumat hlavní předpoklady a hodnoty naší kultury a vyřadit ty koncepční modely, které se přežily, a znovu uznat některé hodnoty, jež jsme zavrhlí v předešlých obdobích své kulturní historie. Takovou absolutní změnu v mentalitě západní kultury musí přirozeně doprovázet hluboké změny většiny sociálních vztahů a forem sociální organizace - tedy změny, které půjdou daleko za povrchní ekonomické a politické úpravy, o nichž hovoří dnešní političtí vůdci.

Během této fáze přehodnocení a kulturního znovuzrození bude důležité minimalizovat obtíže, konflikty a rozkoly, které s sebou doba velkých sociálních změn nevyhnutelně nese, a uskutečnit přechod co možná nejméně bolestně. Bude proto klíčové vyhnout se útokům na jednotlivé sociální skupiny nebo instituce a ukázat,

jak jejich přístupy a chování odrážejí dnes již zastaralý hodnotový systém, na němž se zakládá celá naše kultura. Bude nutné si uvědomit, že dnešní sociální změny jsou projevem mnohem širší a nevyhnutelné kulturní transformace; Pouze pak budeme schopni přiblížit se způsobu harmonického a klidného kulturního přechodu popsaného v jedné z nejstarších knih moudrosti, v čínském *I-tingu* neboli Knize proměn:

"Pohyb je přirozený, povstává samovolně. Z tohoto důvodu je přeměna starého snadná. Staré odchází a nové nastupuje. Obé jest odměřováno dobou, proto vše dopadne dobře..."²¹

Model kulturních sil, který využijeme v naší diskusi o současné sociální transformaci, je založen zčásti na Toynbeeho idejích o vzestupu a pádu civilizací, dále na pradávne představe základního universálního rytmu vedoucího k fluktuaci kulturních modelů, na Sorokinově analýze fluktuace hodnotových systémů a konečně na ideálu harmonické kulturní přeměny popsané v *I-tingu*.

Hlavní alternativou k tomuto modelu, která je mu příbuzná, ale liší se v několika aspektech, je marxistický pohled na historii, známý jako dialektický neboli historický materialismus. Podle Marxe neleží kořeny vývoje společnosti ve změně idejí nebo hodnot, ale v -ekonomickém a technickém vývoji. Hnací síla změny je výsledek dialektického působení protikladů, které vznikají z rozporů, jež jsou vlastní všem jevům. Marx si tuto ideu vypůjčil z Hegelovy filosofie a přizpůsobil ji své analýze sociální změny, když tvrdil, že všechny změny ve společnosti určuje vývoj jejich vnitřních rozporů. Viděl společenské třídy jako ztělesnění protikladných principů organizace společnosti a třídní boj jako důsledek jejich dialektické interakce.

Marxistický náhled na hnací síly kultury, který je založen na hegelovské teorii rytmicky se opakující změny, se v tomto ohledu neliší od modelů Toynbeeho, Sorokina a *I-tingu*.²² Zásadně se však od nich liší ve svém důrazu na konflikt a boj. Třídní boj byl pro Marxe hnací silou historie, neboť se domníval, že se veškerý důležitý historický pokrok zrodil z konfliktů, boje a násilné revoluce. Lidské utrpení a obětování se byla nutná cena zaplacená za sociální přeměnu.

Důraz na boj byl v Marxově teorii historické evoluce analogický s Darwinovým důrazem na boj v evoluci biologické. Marx se prý rád viděl jako "Darwin sociologie". Pojetí života jako neustálého boje o existenci, za kterou Darwin i Marx vděčili ekonomovi Thomasi Malthusovi, horlivě zastávali sociální darwinisté v 19. století, kteří ovlivnili pokud ne Marxe, tak jistě mnoho jeho následovníků.²³ Domnívám se, že jejich pohled na sociální vývoj příliš zdůrazňuje roli boje a konfliktu a přehlíží skutečnost, že veškerý boj v přírodě se odehrává v rámci širšího kontextu spolupráce. Ačkoli konflikt a boj přinesly v naší minulosti důležitý sociální pokrok a často budou podstatnou částí dynamiky změn, neznamená to, že v nich má tato dynamika svůj původ. Držím se spíše filosofie *I-tingu* než marxistického pojetí, a proto věřím, že v době sociální přeměny by ke konfliktům mělo docházet jen minimálně.

V naší diskusi o kulturních hodnotách a postojích, kterou v této knize povedeme, budeme široce využívat systém, jenž je podrobně rozpracován v *I-tingu* a tvoří základ čínského myšlení. Je založen na myšlence nepřetržitě periodické fluktuace obdobně jako systém Sorokinův, avšak zahrnuje mnohem širší teorii dvou archetypálních pólů *jin a jang*), které jsou podstatou základního rytmu vesmíru.

Čínští filosofové viděli realitu, jejíž konečnou podstatu nazývali *tao*, jako proces nepřetržitého toku a změny. Všechny jevy, které pozorujeme, se účastní tohoto kosmického procesu, a jsou tedy vnitřně dynamické. Hlavní vlastností *tao* je periodická povaha jeho neustálého pohybu. Veškerý vývoj v přírodě jak ve hmotném světě, tak i v psychologických a sociologických sférách vykazuje periodické chování. Číňané dali této myšlence opakujícího se chování konečný tvar tím, že zavedli polární protiklady *jin a jang*, dva póly, které stanoví limity pro cykly změn: „*Jang* dosáhne svého vrcholu a ustupujeji. *Jin* dosáhne svého vrcholu a ustupuje *jangu*."²⁴

Podle čínské filosofie vyvolává všechny projevy *tao* vzájemná souhra těchto dvou archetypálních pólů, jež jsou asociovány v mnoha podobách protikladů z přírody a ze sociálního života. Pro nás, příslušníky západní civilizace, je velice těžké, ale důležité porozumět skutečnosti, že tyto protiklady nepatří do odlišných kategorií, ale jsou krajními póly jednoho celku. Nic není pouze *jin* nebo pouze *jang*. Všechny přirozené jevy jsou projevy nepřetržitě oscilace mezi dvěma protiklady, všechny přechody se odehrávají postupně, v nepřerušovaném pohybu vpřed. Přirozený řád je jedním z dynamických rovnovážných stavů *mezi jinem a jangem*.

Pojmy *jin jang* se na Západě staly nedávno poměrně populární, avšak v naší kultuře jsou zřídka kdy užívány v tradičním čínském pojetí. Většinou odrážejí kulturní představy Západu, které zásadním způsobem zkreslují původní významy. Jednu z nejlepších interpretací podává Manfred Porkert ve své vyčerpávající studii o čínské medicíně.²⁵ Podle Porkerta odpovídá *jin* všemu, co je citlivé, vnímavé a konzervativní, zatímco *jallg* zahrnuje

vše expanzivní, agresivní a žádostivé. Další asociace zahrnují mj.

jin	jang
země	nebe
měsíc	slunce
noc	den
zima	léto
vlhko	sucho
chlad	teplo
nitro	povrch

V čínské kultuře principy *jinu* a *jangu* nikdy nebyly spojovány s morálními hodnotami. Dobrý není *jin ani jang*, ale dynamická rovnováha mezi oběma; špatná nebo škodlivá je nerovnováha. Od nejstarších dob čínské kultury se *jin* spojoval s ženským principem a *jang* s principem mužským. Tuto starověkou asociaci dnes obtížně zhodnotíme, neboť ji následná patriarchální období upravila a zkreslila. V lidské biologii nejsou mužské a ženské charakteristiky striktně odděleny, nýbrž se v různém poměru objevují u obou pohlaví.²⁶ Podobně staří Číňané věřili, že všichni lidé, ať muži nebo ženy, procházejí cyklem *jin/jang*. Osobnost každého muže a každé ženy není něco neměnného, ale je to proměnlivý jev, který je výsledkem vzájemného ovlivňování ženských a mužských prvků. Tento pohled na lidskou přirozenost ostře kontrastuje s pohledem, který je vlastní patriarchální kultuře a který určil pevný řád, v němž se od mužů očekává mužskost a od žen ženskost. Zkreslil význam těchto pojmů tím, že mužům se dostalo vedoucí role a většiny společenských privilegií.

Z pohledu tohoto patriarchálního jednostranného výkladu je časté spojování *jinu* s pasivitou a *jangu* s aktivitou zvláště nebezpečné. Naše kultura tradičně představovala ženy jako pasivní a vnímavé, muže jako aktivní a tvořivé. Tato představa vychází z Aristotelovy teorie sexuality a byla používána po celá staletí jako "vědecké" opodstatnění pro udržování ženy v podřízeném postavení jako mužovy pomocnice. Spojení *jinu* s pasivitou a *jangu* s aktivitou se zdá být dalším vyjádřením patriarchálních stereotypů, moderní západní interpretací, neodrážející původní význam čínských pojmů.

Jedním z nejdůležitějších poznatků staré čínské kultury bylo uvědomění, že aktivita, ten "neustálý tok přeměn a změn", jak o ní mluvil Čuang-c', je základní aspekt vesmíru. V tomto pojetí se změna neprojeví jako důsledek nějaké síly, nýbrž je to přirozený sklon vlastní všem věcem a situacím. Ve vesmíru dochází k neustálému pohybu a aktivitě v kontinuálním kosmickém procesu, kterému Číňané říkali *tao*, tj. "cesta". Pojem absolutního klidu nebo nečinnosti se v čínské filosofii téměř vůbec nevyskytoval. Podle Hellmuta Wilhelma, jednoho z předních západních překladatelů *I-t'ingu*, je pro Číňany "stav absolutní neměnnosti natolik abstraktní, že jej ... nemohou pochopit"

V taoistické filosofii je často užíván termín *wu-vej*, doslova "nejednání". Takový překlad však vůbec neodpovídá původnímu významu. To, co Číňané chápou jako *wu-vej*, se nedistancuje od jednání, nýbrž jen od určitého *druhu* aktivity, který není v harmonii s nepřetržitým kosmickým procesem. Vynikající sinolog Joseph Needham definuje *wu-vej* jako "zdržující se nepřátelského chování vůči přírodě" a zdůvodňuje svůj překlad citací Čuang-c'a: "Nejednání neznamená nicnedělání a mlčení. Dovolme všemu, aby dělalo to, co přirozeně dělá, aby jeho přirozenost byla uspokojena."3o Když se člověk zdrží jednání, jež je v rozporu s přírodou, nebo jak říká Needham, "nejde proti povaze věci", pak se nachází v harmonii s *tao*, a jeho konání bude úspěšné. To je význam zdánlivě záhadného výroku Lao-c'a:

"Při nejednání může být učiněno vše.,,

Podle čínské filosofie tedy existují dva druhy aktivity: aktivita v harmonii s přírodou a aktivita proti přirozenému běhu věcí. Pojem pasivity, úplné absence jakékoli činnosti, se zde neobjevuje. Proto častá západní asociace *jinu* a *jangu* s pasivním a aktivním chováním neodpovídá čínskému myšlení. Podle původní představy dvou archetypálních pólů to vypadá, že *jin* může odpovídat citlivosti, sjednocování, spolupracující aktivitě. Naproti *tomu jang* se vztahuje k agresivní, rozpínavé, soutěživé aktivitě. Akce *jinu* si je vědoma okolního prostředí, akce *jangu* si je vědoma sama sebe. V moderní terminologii bychom mohli tu první nazvat "eko-akcí" a druhou "ego-akcí".

Tyto dva druhy aktivit se úzce vztahují ke dvěma druhům poznání nebo ke dvěma stavům vědomí, jež se během věků vyprofilovaly jako charakteristické vlastnosti lidské mysli. Obvykle se označují jako intuice a racionalita a tradičně se spojují s náboženstvím či mystikou a s vědou. Ačkoli asociace *jinu* a *jangu* s těmito

dvěma stavy vědomí není částí původní čínské terminologie, přirozeně rozšiřuje starověkou představu a budeme ji tak pojímat i v naší diskusi.

Racionální myšlení a intuitivní vhled jsou navzájem doplňující se způsoby fungování lidské mysli. Racionální myšlení je přímočaré, soustředěné a analytické. Je vlastní říši intelektu, jehož funkcí je rozlišovat, měřit a kategorizovat. Proto má racionální poznání často sklon k roztržitosti. Intuitivní poznání je naproti tomu založeno na přímém neintelektuálním zážitku reality, který tryská z rozšířeného stavu vědomí. Proto je syntetizující, holistické) a nelineární. Z toho je patrné, že racionální znalosti budou pravděpodobně produkovat egocentrickou neboli jangovou aktivitu, zatímco intuitivní moudrost tvoří základ ekologické, jinové činnosti.

Zde nalézáme rámec pro naše zkoumání kulturních hodnot a přístupů. Pro naše účely budou nejužitečnější tyto asociace:

jin

ženský princip
zdrženlivost
citlivost
spolupráce
intuice
syntéza

jang

mužský princip
náročnost
agresivita
soutěživost
racionalita
analýza

Podíváme-li se na tento seznam protikladů, snadno nahlédneme, že naše společnost vždy upřednostňovala *jang* před *jinem*, tedy racionální poznání před intuitivní moudrostí, vědu před náboženstvím, soupeření před spoluprací, těžbu přírodních zdrojů před jejich uchováním atd. Tento důraz podpořený patriarchálním systémem a ještě povzbuzený převahou smyslové kultury během posledních tří století vedl k hluboké kulturní nerovnováze, která leží u samých kořenů naší dnešní krize k nerovnováze v myšlení a cítění, hodnotách a postojích, v sociálních a politických strukturách. Při popisu různých projevů této kulturní nerovnováhy se budu zaměřovat zejména na její důsledky v oblasti zdraví a chci používat pojem zdraví v nejširším smyslu nejen jako zdraví jedince, ale i zdraví sociální a ekologické. Tyto tři úrovně zdraví jsou úzce propojeny a současná krize představuje vážnou hrozbu pro všechny tři. Ohrožuje zdraví jedinců, společnosti i ekosystému, jehož jsme součástí.

V celé knize se snažím ukázat, jak nápadné a důsledné upřednostňování jangových hodnot, názorů a vzorců chování vyústilo do systému akademických, politických a ekonomických institucí, jež se vzájemně podporují a jsou slepé k nebezpečné nerovnováze hodnotového systému, který motivuje jejich činnost. Žádná z hodnot naší kultury není podle čínské moudrosti sama o sobě špatná, ale tím, že jsme je oddělili od jejich polárních protikladů, zaměřili jsme se *na jang* a obdařili ho morální hodnotou a politickou mocí, přivodili jsme současný neblahý stav. Naše kultura se pyšní tím, že je vědecká, naše doba je nazývána věkem vědy. Je ovládána racionálním myšlením a vědecké poznatky často považujeme za jediný přijatelný druh vědění. Intuitivní poznání a vědomí, které je však právě tak platné a spolehlivé, nedochází obecného uznání. Tento postoj, známý jako scientismus, je všeobecně rozšířený, proniká do vzdělávacího systému a všech ostatních sociálních a politických institucí. Když prezident Lyndon Johnson potřeboval radu, jak válčit ve Vietnamu, jeho kabinet se obrátil na teoretické fyziky ne proto, že to byli specialisté na vedení elektronické války, ale proto, že jsou považováni za vznešené velekněze vědy, strážce nejvyššího poznání. Dnes, při pohledu zpět, můžeme s odstupem říci, že Johnson by udělal mnohem lépe, kdyby hledal radu u nějakého básníka. Ovšem to samozřejmě bylo - a stále ještě je - nemyslitelné.

Důraz na racionální myšlení ztělesňuje v naší kultuře Descartův slavný výrok "*Cogito, ergo sum*" (Myslím, tedy jsem), jenž mocně povzbuzoval západního člověka, aby se ztotožňoval raději se svou racionální myslí než s celým svým organismem. Uvidíme, že důsledky tohoto rozdělení mysli a těla bude pociťovat celá naše kultura. Zapomněli jsme, jak "myslet" svými těly, jak je používat k poznávání. Zároveň jsme se odřízli od svého přírodního prostředí a zapomněli, jak být v kontaktu a spolupracovat s jeho bohatou rozmanitostí živých organismů.

Rozdělení mysli a hmoty vedlo k pohledu na vesmír jako na mechanický systém, který sestává z oddělených objektů, jež byly postupně redukovány na základní stavební bloky hmoty, jejichž vlastnosti a vzájemné působení mají zcela určovat všechny přírodní děje. Tento karteziánský pohled na přírodu se dále rozšířil i na živé organismy, jež byly považovány za stroje sestavené z jednotlivých dílů. Uvidíme, že taková mechanistická

koncepte světa stále leží v základu většiny věd a stále má obrovský vliv na mnoho stránek našeho života. Vedle k dobře známé rozříštěnosti akademických disciplín a vládních institucí, v jejichž představách příroda sestává z jednotlivých částí určených k tomu, aby je využívaly různé zájmové skupiny.

Vykořisťování přírody šlo ruku v ruce s vykořisťováním ženy, která byla v průběhu věků s přírodou ztotožňována. Od nejstarších časů byla příroda - a zvláště země - vnímána jako laskavá matka živitelka, ovšem též jako divoká a nevladatelná ženská bytost. Před nástupem patriarchátu se na mnoho jejích aspektů pohlíželo jako na četné projevy Bohyně. Za patriarchátu se vlídnému obrazu přírody přisoudila pasivní role a ta stránka přírody, která byla divoká a nebezpečná, dala živnou půdu myšlence, že musí být pod nadvládou muže. Současně ženy byly vykresleny jako pasivní a podřízené muži. S rozmachem newtonovské vědy se příroda nakonec stala mechanickým systémem, se kterým se dalo manipulovat a využívat jej stejně jako se ženou. Dávná asociace ženy a přírody tak tvoří spojovací článek mezi historií ženy a historií životního prostředí a my ve stále větší míře můžeme pozorovat přirozenou spřízněnost feminismu a ekologie. Slovy Carolyn Merchantové, historičky vědy na Kalifornské universitě v Berkeley:

Při zkoumání kořenů našeho současného ekologického dilematu a jeho vztahu k vědě, technice a ekonomii musíme přezkoumat vznik světového názoru a vědy, které poté, co realitu pojaly spíše jako stroj než živý organismus, ospravedňují nadvládu nad přírodou i ženou. Musíme přehodnotit přínos takových zakládajících "otců moderní vědy", jako byli Francis Bacon, William Harvey, René Descartes, Thomas Hobbes či Isaac Newton.³²

Názor, že muž je pánem přírody a ženy, i víru v nadřazenost racionálního myšlení podporovala židovsko-křesťanská tradice, jež lpí na obrazu mužského Boha, zosobnění nejvyššího rozumu a zdroje nejzazší moci, který vládne světu shůry tím, že mu byl vnucen boží zákon. Zákony přírody, po nichž pátrali vědci, pak byly pojímány jako odrazy těchto božích zákonů, jež pramenily z mysli Boha.

Nyní je zřejmé, že přehnané zdůrazňování vědecké metody a racionálního, analytického myšlení dovedlo k hluboce anti-ekologickým postojům. Popravdě řečeno, pochopení ekosystémů brání sama podstata racionální mysli. Racionální myšlení je přímočaré, zatímco ekologické povědomí vyrůstá z intuice nelineárních systémů. Jednou z nejobtížnějších věcí pro lidi naší civilizace je pochopení skutečnosti, že pokud děláme něco, co je dobré, pak více takových činů nemusí nutně znamenat lépe. Toto je pro mne základ ekologického myšlení. Ekosystémy setrvávají v dynamické rovnováze založené na cyklech a fluktuacích, což jsou nelineární procesy. Lineární iniciativa - jako je neomezený ekonomický a technický růst, nebo abychom dali konkrétnější příklad, uskladnění radioaktivního odpadu na velmi dlouhou dobu - nutně zasáhne do přírodní rovnováhy a dříve či později zapříčiní vážné škody.

Ekologického povědomí dosáhneme pouze tehdy, budeme-li kombinovat svoje racionální znalosti s intuicí pro nelineární povahu našeho prostředí. Taková intuitivní moudrost je charakteristická pro tradiční neliterární kultury, zvláště kultury amerických indiánů, ve kterých byl život organizován na základě velmi vyspělého povědomí o přírodním prostředí. Kultivaci intuitivní moudrosti však hlavní proud naší kultury zanedbal. To může souviset se skutečností, že v našem vývoji docházelo k rostoucímu oddělování biologických a kulturních stránek lidské přirozenosti. Biologický vývoj lidského druhu se zastavil asi před padesáti tisíci lety. Od té doby se člověk, na rozdíl od sociální a kulturní sféry, geneticky nevyvíjel, jeho tělo a mozek zůstávají ve své struktuře a velikosti v podstatě stále stejné.³³ Naše civilizace během svého vývoje změnila životní prostředí do takové míry, že jsme ztratili kontakt se svojí biologickou a ekologickou podstatou více než kterákoli jiná kultura a civilizace. Tato rozluka se projevuje v nápadném rozdílu mezi rozvojem intelektuálních schopností, vědeckých poznatků, technických dovedností na jedné straně a moudrostí, spiritualitou a etikou na straně druhé. Vědecké a technické znalosti od doby, kdy Řekové začali v 6. století př. n. l. s vědeckými pokusy, se enormně zvýšily. Ale během těchto dvaceti pěti století nedošlo téměř k žádnému pokroku v řízení společnosti. Spiritualita a morální normy Lao-c'a a Buddha, kteří rovněž žili v 6. století př. n. l., nebyly o nic horší než ty naše.

Naš pokrok se tedy stal převážně racionální, intelektuální záležitostí, a tento jednostranný vývoj dosáhl nanejvýš znepokojivého stavu. Situace je tak paradoxní, že hraničí až se šílenstvím. Máme pod kontrolou hladká přistání kosmických lodí na Měsíci a Marsu, ale nejsme schopni regulovat škodlivé výfukové plyny z automobilů a továren. Navrhujeme projekty utopických komunit na gigantických vesmírných stanicích, ale nevládáme správou měst. Svět byznysu nás přesvědčuje, že průmysl produkující kosmetiku a krmivo pro zvířata

je znakem naší vysoké životní úrovně, zatímco ekonomové se snaží vysvětlit, že si nemůžeme "dovolit" odpovídající zdravotní péči, vzdělání nebo veřejnou dopravu. Lékařská věda a farmakologie ohrožují naše zdraví a ministerstvo obrany se stalo největší hrozbou naší bezpečnosti. Toto je ovoce přemrštěného důrazu na naši jangovou neboli mužskou stránku (racionální vědomosti, analýzu, expanzi) a zanedbání jinové neboli ženské stránky (intuitivní moudrosti, syntézy a ekologického uvědomění).

Jin-jangová terminologie je zvláště užitečná při analýze kulturní nerovnováhy. Zavádí totiž široký ekologický pohled, jemuž bychom mohli též říkat pohled systémový ve smyslu obecné teorie systémů.³⁴ Teorie systémů se dívá na svět z hlediska vzájemných vztahů a závislostí všech jevů, a v tomto rámci se integrovaný celek, jehož vlastnosti nelze redukovat na vlastnosti jeho jednotlivých částí, nazývá systémem. Živoucí organismy, společnosti i ekosystémy, to vše jsou systémy. Je fascinující vidět, že stará čínská *idea jinu/jangu* souvisí s podstatou přírodních systémů, jež západní věda začala studovat teprve nedávno.

Organizaci živých systémů tvoří víceúrovňové struktury, přičemž každá struktura se skládá ze subsystémů, které jsou celky ve vztahu k částem, z nichž se skládají, a části vzhledem k větším celkům. Tak se molekuly spojují, aby vytvořily orgány, jejichž spojením vznikají buňky. Buňky se propojují do tkání a orgánů, jež tvoří větší systémy, jako je trávicí ústrojí či nervový systém, a ty nakonec dohromady vytvářejí živého člověka. Ovšem "stratifikovaný řád" zde nekončí. Lidé se spojují v rodinách, kmenech, společenstvích, národech. Všechny tyto entity - od molekul přes lidské bytosti až k společenským systémům - můžeme považovat za celky ve smyslu integrovaných struktur a též za část větších celků na vyšší úrovni komplexnosti. Ve skutečnosti vidíme, že části a celky v absolutním smyslu vůbec neexistují.

Arthur Koestler razil pro tyto subsystémy, jež jsou zároveň celky i části, termín "holon" a zdůraznil, že každý holon má dvě protikladné tendence: sklon ke sjednocování, jež umožňuje fungování částice ve větším celku, a sklon k sebeprosazování, která zachovává jeho individuální autonomii.³⁵ V biologickém nebo sociálním systému musí každý holon prosadit svou individualitu, aby uhájil systémový strukturovaný řád, ale musí se též podřídit požadavkům celku, aby systém zůstal životaschopný. Tyto dvě tendence jsou protikladné, ale navzájem se doplňují. Ve zdravém systému - v jedinci, společnosti nebo ekosystému - je mezi integrací a sebeprosazováním rovnováha. Tato rovnováha není neměnná, nýbrž sestává ze vzájemně dynamické souhry mezi dvěma doplňujícími se sklony, které propůjčují celému systému pružnost a otevřenost ke změně.

Vztah mezi moderními systémovými teoriemi a starým čínským myšlením se nyní ozřejmuje. Zdá se, že čínští mudrci rozpoznali základní polaritu, která charakterizuje živé systémy. K sebeprosazení dochází, bude-li se uplatňovat jangové chování, tj. náročnost, agresivita, soutěživost, expanze a (v případě lidského chování) aplikace lineárního, analytického myšlení. Integrace je naopak podporována chováním jinovým: citlivostí, spoluprací, intuicí a vědomím životního prostředí.

Krajní sebeprosazování se projevuje jako moc, kontrola a ovládání jiných silou - to jsou vlastně vzorce, které v naší společnosti převládají. Dominantní společenská třída disponuje politickou a ekonomickou mocí a zachovává sociální hierarchii, rasismus a sexismus. Znásilňování se stalo ústřední metaforou naší kultury, ať se jedná o znásilňování žen, menšinových skupin či země samotné. Naše věda a technika se zakládají na víře ze 17. století, že pochopení přírody znamená převahu nad přírodou. Ve spojení s mechanistickým modelem vesmíru pocházejícím taktéž ze 17. století a s přehnaným důrazem na analytické myšlení vedl tento postoj k vývoji techniky, jež je nezdravá a člověka nedůstojná. K technice, která nahradila přirozené prostředí složitých lidských bytostí zjednodušeným, uměle vyráběným prostředím.³⁶

Tato technika se zaměřuje na kontrolu, masovou výrobu a standardizaci a většinou je podřízena ústřednímu managementu, který se stále drží iluze o neomezeném růstu. Tendence k sebeprosazování tak rozšiřuje svůj vliv současně s požadavkem na podřízenost, jež však není doplněním sebeprosazování, nýbrž pouze rubem téhož. Zatímco sebeprosazující chování má být ideálem pro muže, podřízenost se očekává u ženy, ale též

u zaměstnanců a výkonných pracovníků, po kterých se žádá, aby popřeli svoji osobnost a přijali identitu a vzorce chování společnosti. Podobná situace panuje v našem vzdělávacím systému, který v rámci soutěživého chování oceňuje sebeprosazování, ale brání originálním nápadům či zpochybnění autority.

Povýšení soutěživého chování nad spolupráci je v naší společnosti jeden ze základních projevů sklonu k sebeprosazování. Tkví v mylném názoru na přírodu zastávaném sociálními darwinisty 19. století, kteří věřili, že život ve společnosti je pouze boj o existenci, kde platí pravidlo "přežije nejsilnější". Ve shodě s tím se soutěživost stala hnací silou hospodářství a "agresivní přístup" ideálem světa byznysu. Zároveň je toto chování spojeno s vyčerpáváním přírodních zdrojů, neboť vytvořilo modely závodění ve spotřebě.

Agresivní, soutěživé chování samotné by samozřejmě učinilo život nesnesitelným. I nejtižadostivější, výkonově orientovaní lidé potřebují oporu, lidský kontakt a chvíle bezstarostné spontaneity a relaxace. Uspokojování těchto potřeb se v naší společnosti očekává od žen a jsou k němu často přímo nuceny. Jako sekretářky, recepční, hostesky, ošetrovatelky a strážkyně domova vykonávají práci, jež život zpříjemňuje, a vytvářejí atmosféru, ve které mohou ti soutěživí uspět. Povzbuzují své šéfy a vaří jim kávu, pomáhají urovnávat konflikty na pracovišti, jsou první, kdo přijme návštěvníka a zabaví ho konverzací. V ordinacích lékařů a v nemocnicích poskytují ženy pacientům většinu lidského kontaktu, který uvádí do chodu léčebný proces. Na katedrách fyziky ženy vaří čaj a podávají sušenky, nad nimiž muži rozvíjejí své teorie. Všechny tyto činnosti vyžadují jinové neboli integrační aktivity, a protože ty se řadí v našem hodnotovém systému níže než jangové čili aktivity vedoucí k sebeprosazování, ti, kdo je vykonávají, jsou placeni hůře. Mnoho z nich, například matky a ženy v domácnosti, nejsou placeny vůbec.

Z tohoto krátkého přehledu kulturních postojů a hodnot můžeme vidět, že naše civilizace důsledně prosazovala a odměňovala jangové a mužské prvky lidské povahy čili ty, co vedou k sebeprosazení, a znevažovala jinové, ženské čili intuitivní aspekty. Dnes jsme však svědky obrovského evolučního hnutí. Bod obratu, k němuž se blížíme, určuje mimo jiné obrat ve fluktuacích mezi *jinem* a *jangem*. Jak říká čínský text, *jang* dosáhne svého vrcholu a *ustupujejinu*". Šedesátá a sedmdesátá léta 20. století přinesla celou řadu filosofických, duchovních a politických hnutí, které zřejmě jdou stejným směrem. Všechny působí proti přehnanému důrazu na jangové hodnoty a postoje, a snaží se znovu zavést rovnováhu mezi mužskou a ženskou stránkou lidské přirozenosti.

Stoupá zájem o ekologii, který se projevuje prostřednictvím občanských hnutí, jež nastolují sociální a ekologické otázky, poukazují na hranice růstu, obhajují novou ekologickou etiku a rozvíjejí vhodné "měkké" technologie. V politické aréně bojuje protiatomové hnutí s extrémním důsledkem sebeprosazující se "chlapácké" techniky, a stává se tak pravděpodobně jednou z nejmocnějších politických sil tohoto desetiletí. Současně dochází k významnému posunu hodnot - od obdivu k mamutím podnikům a institucím k názoru, že "co je malé, to je hezké", od hmotné spotřeby k dobrovolné skromnosti, od ekonomického a technického růstu, k vnitřnímu rozvoji. Tyto nové hodnoty prosazuje například hnutí lidského potenciálu, hnutí celostní medicíny a různá duchovní hnutí. A snad nejdůležitější je skutečnost, že rozmach feministického uvědomění, které má svůj původ v hnutí ženském, zpochybňuje a od základu mění starý hodnotový systém.

Tato rozličná hnutí tvoří to, co kulturní historik Theodore Roszak nazývá alternativní kultura.³⁷ Až dosud mnohá z nich působila samostatně a neviděla, jak velice jsou jejich cíle společné. Tak hnutí za lidský potenciál a hnutí celostní medicíny často postrádají sociální perspektivu, zatímco duchovní hnutí mají sklony k absenci ekologického uvědomění, když jejich guruové z Východu staví na odív symboly západního kapitalismu a tráví značnou část svého času budováním svých ekonomických

království. Některá hnutí však nedávno začala vytvářet koalice. Podle očekávání ekologická a feministická hnutí spojují síly při řešení některých problémů, zejména v kampani proti jaderné energii, dále začíná navazovat kontakty hnutí za zdravé životní prostředí, hnutí hájící zájmy spotřebitelů a hnutí za etnickou svobodu. Můžeme předvídat, že ve chvíli, kdy poznají podobnost svých cílů, všechny tyto skupiny splynou a vytvoří mohutnou sílu sociální přeměny. Budu tuto sílu nazývat novou kulturou, přičemž vycházím z přesvědčivého Toynbeeho modelu kulturních hnacích sil:

Během rozpadu civilizace se souběžně hrají dvě rozdílné hry s odlišnými zápletkami. Zatímco neměníci se dominantní menšina vytrvale nacvičuje svoji vlastní porážku, čerstvé změny nepřestávají vyvolávat nové tvůrčí odpovědi nově vznikajících menšin, jež ukazují svoji rostoucí tvořivou sílu a čekají na vhodný okamžik. Drama akce a reakce se pak hraje dál, ovšem za jiných okolností a s jinými herci.

Viděno z této široké historické perspektivy, kultury přicházejí a odcházejí, a zachování kulturních tradic nemusí být vždy ten nejžádanější cíl. Abychom minimalizovali útrapy plynoucí z nevyhnutelné změny, musíme rozpoznávat měnící se podmínky co nejjasněji a přizpůsobovat jim svůj život a sociální instituce. Tvrdím, že fyzici mohou v tomto procesu hrát důležitou roli. Od 17. století byla fyzika zářným příkladem "exaktní" vědy a posloužila jako model pro všechny ostatní vědy. Dvě a půl století používali fyzici mechanistický pohled na svět, aby vyvinuli a propracovali pojmový systém známý jako klasická fyzika. Založili své ideje na matematické teorii Isaaca Newtona, filosofii Reného Descarta a metodologii vědy zastávané Francisem Baconem a rozvinuli je ve shodě s obecným pojetím reality, které převládalo během 17., 18. a 19. století. Hmota byla považována za základ veškeré existence a materiální svět byl chápán jako veliké množství izolovaných objektů sestavených do obrovského stroje.

Tak jako stroje zkonstruované člověkem i vesmír byl chápán jako složený z elementárních částí. Z toho vyplývala víra, že složité jevy můžeme vždy pochopit tak, že je redukuje na základní stavební bloky a nalezneme mechanismy, které je spojují. Tento přístup, zvaný redukcionismus, zakořenil v naší kultuře tak hluboce, že je často ztotožňován s vědeckou metodou. I jiné vědy přejaly mechanistické a redukcionistické metody klasické fyziky jako korektní popis reality a utvářely podle něj své vlastní teorie. Kdykoli chtěli psychologové, sociologové nebo ekonomové použít vědecký postup, automaticky se obrátili k základním konceptům newtonovské fyziky.

Ve 20. století však fyzika prošla několika koncepčními revolucemi, které jasně odhalují omezení mechanistického světového názoru. Také vedou k organickému, ekologickému pohledu na svět, jenž vykazuje velkou podobnost s vizemi mystiků všech dob a tradic. Na vesmír již nepohlížíme jako na stroj sestavený z mnoha samostatných objektů. Nyní se jeví jako harmonický nedělitelný celek, jako předivo dynamických vztahů, jež zahrnují i lidského pozorovatele a jeho vědomí. Skutečnost, že moderní fyzika, ukázka extrémní specializace racionálního myšlení, se nyní dostává do kontaktu s mystikou, s esencí náboženství a projevem extrémní specializace intuitivního myšlení, krásně ukazuje jednotu a komplementaritu racionálního a intuitivního stavu vědomí - *jinu* a *jangu*. Fyzici proto mohou poskytnout vědecké zázemí pro změny v postojích a hodnotách, které naše společnost tak nutně potřebuje. V kultuře, kde převažuje věda, bude mnohem snazší přesvědčit sociální instituce o nutnosti společenských změn, když poskytneme argumenty na vědeckém základě. Tím mohou fyzikové celé věci prospět. Moderní fyzika může ukázat ostatním vědám, že vědecké myšlení nemusí být nutně redukcionistické a mechanistické, že holistické a ekologické přístupy jsou také vědecky platné. Jedním z hlavních ponaučení, které ve 20. století fyzikové museli přijmout, byla skutečnost, že všechny pojmy a teorie, jež používáme pro popis přírody, mají jen omezenou platnost. Racionální myšlení má své hranice, a proto musíme přijmout fakt, který formuloval Werner Heisenberg: "Každé slovo nebo pojem, jakkoli se mohou zdát jasné, mají pouze omezené pole použitelnosti."³⁹ Vědecké teorie nemohou nikdy poskytnout úplný a konečný popis reality. Vždy budou pouze přiblížením k pravé podstatě věcí. Vyjádříme-li ~e bez obalu, vědci se nikdy neseťkají s pravdou, ale s omezeným a přibližným popisem reality.

Na začátku 20. století fyzici rozšířili oblast bádání do říše jaderných a subjaderných jevu, náhle si uvědomili omezení svého klasického způsobu myšlení a museli radikálně přehodnotit mnoho ze svých základních koncepcí. Zkušenost zpochybnění samotné podstaty pojmového systému a nutnosti zásadně změnit jejich nejhýčkanější ideje byla pro tyto vědce často dramatická a bolestná, ovšem odměnou jim bylo hluboké pochopení povahy hmoty a lidského ducha.

Věřím, že tato zkušenost může posloužit jako užitečné ponaučení i pro další vědce, z nichž mnozí dnes narazili ve svých oborech na hranice karteziánského pohledu na svět. Právě tak jako fyzici i oni budou muset přijmout skutečnost, že rozšiřujeme-li pole zkušeností nebo oblast bádání, musíme některé koncepty pozměnit, nebo dokonce opustit. Následující kapitoly ukáží, jak se přírodní vědy spolu s vědami humanitními a sociálními utvářely podle vzoru

klasické newtonovské fyziky. Nyní, když fyzici tento model překonali, nastal i pro další vědy čas rozšířit svoji základní filosofii.

Mezi vědami, které karteziánský pohled na svět a newtonovská fyzika ovlivnily a musí se změnit, aby odpovídaly moderní fyzice, se zaměřím na ty, jež se zabývají zdravím v nejširším ekologickém smyslu: od biologie a medicíny k psychologii a psychoterapii, sociologii, ekonomii a k politickým vědám. Ve všech těchto vědách je nyní zřejmá omezenost karteziánského pohledu na svět. Aby překročili klasické modely, musí vědci překonat mechanistický a redukcionistický přístup a vyvíjet přístup holistický a ekologický, tak jako jsme to učinili ve fyzice. Ačkoli bude potřebné, aby jejich teorie byly v souladu s teoriemi moderní fyziky, nebude fyzika jako obecný model pro jiné vědy vhodná. Může být však stále velice užitečná. Vědci se nemusí zdráhat přijmout holistický systém, jak dnes často činí v obavách, že nepostupují vědecky. Moderní fyzika jim může ukázat, že takový systém je nejen vědecký, ale je i ve shodě s nejpokročilejšími teoriemi fyzikální reality.